

Розділ III

СВОБОДА РЕЛІГІЙ ЯК ВИЯВ ДЕМОКРАТИЧНОСТІ КРАЇНИ

М.Бабій* (Київ, Україна)

СВОБОДА СОВІСТІ: ПРАВОСЛАВНА, КАТОЛИЦЬКА, ПРОТЕСТАНТСЬКА ТА ІСЛАМСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Сучасний розвиток людської цивілізації характеризується двома важливими тенденціями. З одного боку, вельми помітною диференціацією у політичній, світоглядній, національно-культурній, релігійній сферах, а з іншого – наростаючим процесом глобалізації.

Світ стає як ніколи взаємозв'язаним і взаємозалежним. Він дуже швидко рухається до того, щоб стати “єдиним цілим”, тобто такою спільнотою, коли окремі особистості, національні держави і, навіть, цивілізаційні традиції займають власні ніші, пов'язані одна з одною в рамках складних, взаємопереплених відносин суперництва і співробітництва, боротьби і компромісів” [Див.: *Стакхаус М.Л., Хили С.Є. Релігія і права человека: богословская апологетика// Права человека и религия. Хрестоматия. – М., 2001. – С.129*] Ці процеси започаткували цілу низку масштабних і складних проблем, від вирішення яких значною мірою буде залежати подальша доля світової спільноти.

Серед них – гостра необхідність реального забезпечення прав і свобод людини, в тому числі і свободи совісті, релігій, свободи буття національних і релігійних спільнот, а також “гармонізації драматично різноспрямованих імперативів” універсалізму і традиціоналізму, збереження національно-культурної, релігійної ідентичності окремих народів. Зауважимо, що проблема прав людини і, зокрема свободи совісті, постала на порядку денному ХХІ ст. як “одна з центральних глобальних проблем”. Проте на шляху їх вирішення є ціла низка надзвичайно серйозних перешкод як національного, так і релігійного виміру. Перш за все, це – несприйняття окремими державами, релігійними організаціями “західних” ідей, концептів прав людини, її свобод, зокрема свободи совісті, релігій, та прагнень до уніфікації, універсалізації їх у міжнародному вимірі.

Ці прагнення, ідеї, вартості розглядаються як серйозна загроза національним, духовно-культурним традиціям; розцінюються як такі, що спроможні зруйнувати соціальну, культурну і навіть релігійну своєрідність окремих народів.

Такого роду аргументи, застороги нерідко висловлюють представники ісламських країн, держав Південної і Південно-Східної Азії на міжнародних форумах, зокрема в ООН, на яких обговорюються документи, резолюції щодо забезпечення прав і свобод особистості національних меншин. Останнім часом свій голос до них приєднала і РПЦ.

Особливі заперечення в даному контексті викликають окремі положення міжнародних правових документів, які врегульовують проблеми в царині свободи совісті, релігії, зокрема, концептуальні підходи щодо цих свобод, їх інтерпретацій, зафіксованих в “Загальній декларації прав людини”, “Міжнародному пакті про громадянські та політичні права”. Вони розглядаються як такі, що роблять виклик духовно-культурним традиціям, руйнують підвалини національної релігійної ідентичності. Для релігійних традицій, зокрема ісламської, іудейської індуїстської, буддистської, релігія нерозривно пов'язана з будь-яким аспектом життя. Вона постає як іманентна умова буття, багатьох людей і спільнот, чинник, що визначає універсальні джерела і “шкали” цінностей, якими вони користуються в повсякденному житті. І жодна система права, в т.ч. і міжнародна, котра ігнорує цю фундаментальну властивість релігії означеними релігійними традиціями (їх інститутами), не може бути однозначно прийнята, а в практичному сенсі вона, як правило, ігнорується.

Загальновідомо, що кожна релігія має свої етичні, правові норми, свої концептуальні погляди на особистість, на її гідність, права і свободи, в т.ч. й на свободу совісті та релігії.

В даному контексті цілком правомірною постає необхідність компаративної

* Старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, к.філос.н.

експлікації “релігійного підґрунтя” свободи совісті, свободи релігій, богословських поглядів у православ’ї, католицизмі, протестантизмі, ісламі, сучасних інтерпретацій щодо цих проблем у церковних документах.

Означенні релігійні традиції є релігіями Одкровення. Вони ґрунтуються на важливих етичних засадах, вічній заповіді “любити єдиного Бога і свого ближнього як самого себе”. Кожна з них відповідно визнає верховний авторитет канонічного тексту Біблії, Корану.

Зауважимо, що значна частина дослідників християнських та ісламських текстів звертає увагу на те, що в них “відсутні прямі чи очевидні докази” положення, акценти на проблемах свободи совісті, релігій. [Див.: Мартин Е. Марти “Религия и религиозные права человека»; Брайан Тьерни “Религиозные права: историческая перспектива”; Вольфганг Хубер “Права человека и библейское законодательство”; Люк Тимоти Джонсон “Религиозные права и христианские тексты”; Абдулазиз Сахедима “Свобода совести и религии в Коране”; Пол Вальер “Русское православие и права человека” //Права человека и религия. Хрестоматия. – М., 2001. – С.25, 29, 45, 54, 287, 373, 375.]

Поряд з тим, як пише один з відомих дослідників цих проблем Аркот Крішнасвами, “в певні періоди історії організовані релігії (католицизм, православ’я, протестантизм, іслам – М.Б.) виявляли крайню нетолерантність, обмежували людські свободи, а то й взагалі заперечували їх [Див.: Дослідження фактів дискримінацій у сфері релігійних прав і звичаїв // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти. У 2-х т., - Т. 2. – Л., 2001. - С. 209].

Для зазначення релігійних традицій ще донедавна були характерні прояви глибокої нетерпимості до релігійної інакшості. На жаль, вони зберігаються подекуди ще й нині. Кажучи про це, слід наголосити, що православна, католицька, протестантська, ісламська релігійні традиції зробили певний внесок, поклали “свої цеглини” в побудову і законодавче втілення всебічної теорії прав людини. Маємо на увазі такі важливі поняття як “совість”, “справедливість”, “особистість”, “свобода”, “рівність”, “любов”, “відповідальність”, “гідність людини”, “терпимість”, які активно розроблялися і розробляються сьогодні в даних “релігійних системах”.

Кожна з цих релігій дала світу відомих своїх адептів, богословів, теологів, які немало зробили для розвитку ідей віротерпимості, свободи релігії, свободи совісті, нерідко стверджуючи їх ціною власного життя.

В даній статті ми не ставимо за мету аналізувати в історичному контексті внесок Західних та Східних християнських церков, ісламу в цей процес, а зацентруємо увагу лише на основних підходах, концептах стосовно свободи совісті, релігії означених нами релігійних традицій.

Щодо православ’я, то окремі дослідники відзначають, що воно менш схильне захищати права людини (в т.ч. і свободу совісті), ніж, скажімо, католицизм чи протестантизм. [Див., наприклад, Пол Вальер “Русское православие и права человека” // Права человека и религия. Хрестоматия. – М., 2001. – С.374]. Разом з тим Православна Церква має значні напрацювання, які стосуються свободи, гідності, совісті людини, її призначення. Вона завжди декларувала свою прихильність свободі, дарованій Богом. Свободу православ’я розглядає як одну з центральних ідей християнства. Як відомо, ще грецькі Отці Церкви “постійно свідчили про ту істину, що вільний Бог створив людей вільними, а тому відповідальними за свої дії” [Анастасіос Яннулос. Східне православ’я і права людини: Богословські аспекти. У 2-х т. Т.1 – Л.,2000. – С. 222].

І сьогодні православні церкви, зокрема РПЦ, Грецька Православна Церква (ГПЦ) наголошують на тому, що вони “невтомно захищають найвищу гідність і призначення людини”.

Так, Патріарх Московський і вся Русі Алексій II, виступаючи на VI Всесвітньому руському народному соборі (Москва, 2000), заявив, що саме Православна Церква “на основі Божественного Одкровення чітко проголосила свободу людини, її творчу могутність, рівність усіх людей перед Богом” [Див.: Наука и религия. - 2002, №1 – С. 5].

Православні церкви, зокрема члени Всесвітньої Ради Церков, схвалили положення “що релігійна свобода є наслідком того факту, що людина створена Богом вільною”. А в 1949 році в Чічестері (Англія) вони підписали “Декларацію про релігійну свободу”, в якій стверджується, що релігійна свобода “є передумовою й оберегом будь-якої іншої свободи”.

Однак, окремі православні церкви, особливо РПЦ, не сприймають західних ідей і стандартів прав і свобод людини. Ця тенденція стає помітною останніми роками. РПЦ, наприклад, постійно наголошує, що “не світський гуманізм, а християнство показало світу істинне значення і цінність людини”, що “свобода думки, совісті, свобода віри – це не тільки невід’ємне право кожної людини, а й її покликання”. При цьому увага концентрується на тому, що останнє значно більше ніж обов’язок: “Християни покликані до свободи”, [Див.: *Наука и религия. – 2002, №1. - С. 5-6*].

Права і свободи, на думку окремих ієрархів РПЦ, потрібні людям для того, щоб вони могли найкращим чином здійснити своє покликання і “виконати свій обов’язок перед Богом і Церквою, іншими людьми”.

Поряд з тим, православні богослови висловлюють сумнів щодо укорінення принципу свободи совісті в православній традиції, що бере свій початок в апостольській істині [http://religion/ng/ru/prinfed/fachs/2000-08-09/4 what/hfml. – 24 november 2000].

У цьому зв’язку слід сказати, що у такому важливому документі, як “Основи соціальної концепції РПЦ”, який був прийнятий на Архієрейському Соборі РПЦ (*Москва, 13-16 серпня 2000р.*), в його III-му розділі “Церква і держава” фактично заперечується сам принцип свободи совісті. Вона, на думку Собору, стала “нині майже іконою секуляризованого суспільства”. Свобода совісті розглядається в “Основах...” як ознака “розпаду системи духовних цінностей, втрати прагнення до спасіння в більшій частині суспільства”, а утвердження юридичного принципу свободи совісті “засвідчує про духовну деградацію соціуму, про масову апостасію і фактичну індиферентність до справи Церкви й до перемоги над гріхом”. Свобода совісті, на думку авторів “Основ...”, є корисною лише в тому, що “дозволяє церкві мати легальний статус за несприятливих умов безрелігійного світу. Тобто фактично йдеться про свободу релігії і церкви.

В принципі, позитивно оцінюючи прийняті міжнародним співтовариством документи з прав людини, східне православ’я наголошує, що “в них немає нічого, що дало б змогу захистити гідність людей від панування їхнього власного “его” – найбільш одіозного з усіх видів влади” [Див.: *Анастасіос Яннулос. Східне православ’я і права людини // Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти. У 2-х т. – Т. 1.– Л., 2000. – С. 224*].

Тяжкий, тернистий шлях до визнання свободи совісті, свободи релігій як важливого права людини пройшло західне християнство – **Римо-католицька церква** та головні протестантські деномінації. Практично до Другого Ватиканського Собору Римо-католицька церква негативно ставилась до того, що “називалося модерним лібералізмом з його наголошуванням на свободі в усіх її формах” [Див.: *Чарльз Е. Курран. Релігійна свобода і права людини у світі та церкві: християнська перспектива// Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти. У 2-х т., Т. 1.– Л., 2000.– С. 350*]. Католицька церква відкрито виявляла себе противником свободи совісті, свободи релігії. Відомо, що папи Григорій XVI і Пій IX засуджували свободу совісті як божевілля.

Практично Римо-католицька церква була однією з останніх християнських конфесій, які визнали ліберальні засади свободи совісті і релігійної свободи. Другий Ватиканський Собор (1962–1965рр.) став переломним моментом у житті католицької церкви. Він започаткував кардинальні зміни, зокрема у позиції церкви щодо прав людини, її свобод, в тому числі й свободи совісті, релігій.

Собор прийняв “Декларацію про релігійну свободу” [*Dignitatis Humanae Personae – “Гідності людської”*], яка вивела католицьке вчення про свободу совісті, релігій на рівень із модерною західною думкою щодо цих проблем. Собор сформулював свою доктринальну позицію щодо свободи релігій, головним принципом якої постає “гідність людської особи”.

Він заявив, що “людська особа має право на релігійну свободу. Ця свобода в тому що всі люди повинні бути вільним від примусу чи з боку одиниць, а чи з боку громадських спільнот і будь-якої людської влади, і то так, щоб у релігійних справах ніхто не був змушений діяти проти власної совісті, ані не мав перешкод діяти по своїй совісті, як приватно, так і публічно, особисто чи в спілці з іншими в належних межах”. Крім того Собор наголосив, “що право на релігійну свободу базується на гідності людської особи, як її пізнаємо із Божого об’явленого слова і з самого розуму. І це право людської особи на релігійну свободу в правовому устрої суспільства треба так визнати, щоб стало воно правом

громадянським” [Декларація про релігійну свободу// Права людини в Україні. Інформаційно аналітичний бюлетень. - № 16 К.-Х., - 1996. - С. 97].

Зауважимо, що в “Декларації про релігійну свободу” дане чітке богословське обґрунтування свободи релігій. Зокрема, акцентовано увагу на тому, що “наука про свободу має своє коріння в Божому об’явленні”, яке хоч “виразно і не стверджує право на свободу від зовнішнього примусу у релігійних справах, проте розкриває гідність людської особи на всю широту”. “Виконання релігії, – на думку авторів Декларації, – полягає в першу чергу у внутрішніх добровільних та вільних актах, якими людина скеровує себе прямо до Бога, а такі акти не можуть бути ані не наказані, ані заборонені чисто людською владою” [Там само. – С. 98, 101].

Важливим також є структурування категорії “релігійна свобода” через поняття “релігійна свобода людини”, “свобода релігійних спільнот”, “релігійна свобода сім’ї”, “міжрелігійні свободи”.

Таким чином “Декларація...” дає своєрідний ключ до розуміння проблеми католицького релігійного підґрунтя свободи релігії, “взаємозалежності та інституалізації” прав людини.

Після Собору розпочалася активна робота з розширення богословської бази прав людини. Значну роль у цьому процесі відіграє Папа Іван Павло II, який права людини, її свободи, зокрема і свободу релігій, поставив у центр своєї діяльності. Як зауважує Дж. Брасн Гер, “католицька церква, яка так довго жила підозрою щодо ідеї релігійної свободи, має тепер Папу, який твердить, що право на релігійну свободу є фундаментальним або основоположним, на яке опираються всі інші права людини” [Див.: Католицизм і демократія: конфлікт зміни та співпраця// Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти. У 2-х т. – Т.1.– Л., 2000. – С. 216.].

Серед трьох головних віток християнства саме **протестантизм** приділяє ідеям свободи релігій значну увагу. Він зробив вагомий внесок у справу обґрунтування і захисту свободи совісті і релігії.

В протестантизмі розроблені богословські принципи, які найбільше відповідають засадам і практиці реалізації цих свобод та інших прав людини.

Ще в часи зародження протестантизму найбільш радикальні його представники були прихильниками повної свободи совісті, свободи релігії і свободи в релігії. Вони вимагали відокремлення церкви від держави, заборони використання світської влади в релігійних справах.

Вільний характер релігійних переконань, базованих на власному виборі, завізованого совістю – один з важливих принципів, які декларують основні протестантські деномінації. На переконання протестантських богословів, релігія тільки тоді може сприяти спасінню людини, нести своє повне функціональне навантаження, “коли вона особиста і вільна, а членство в релігійних організаціях – добровільне”.

Найбільшим представницьким форумом християн–протестантів є Всесвітня Рада Церков (ВРЦ), яка немало зробила для утвердження релігійної свободи в протестантизмі, яка ще на своїй першій Асамблеї в Амстердамі(1948р.) прийняла “Декларацію про релігійну свободу”, основний зміст якої спрямований на захист свободи релігії і совісті. В багаточисельних документах ВРЦ акцентується увага на тому, що “Бог спасає людей, але не насильно. Тому людські спроби за допомогою юридичних актів або ж традицій примусити вірити чи відмовитися від віри постають як порушення волі Бога стосовно людей. Свобода яку нам дав Бог, вимагає, щоб на любов Бога ми відповідали добровільно” [Джеймс Э. Вуд–младший. Апология религиозных прав человека// Права человека и религия. Хрестоматия.– М., 2001. – С.104.]. Всесвітня Рада церков розглядає релігійну свободу як “умову і гарантію всіх інших свобод”.

Наголосимо ще раз, що з богословської точки зору протестантизм “наголошує на спасінні через віру, але віру вільну”. Постійний акцент на свободі людини сприяв значним змінам у протестантській еклезіології. Зазначимо, що в ній, а також у богослів’ї, епістемології, етиці протестантизму, концептуальним засадам свободи совісті, релігії, зокрема свободи віруючого, відводяться центральні позиції.

Для протестантизму, як, в принципі, і для інших гілок християнства, право людини

на свободу совісті, релігії вважається священним і невідчужуваним. Це - сфера людського буття, яку держава має охороняти, не вторгаючись в її просторові межі, тому що, як справедливо наголошує А.Хартман, “для людини один єдиний спосіб знати волю Бога – це слухати голос власної совісті” [Albert Hartmann. *Toleranz und christlicher Glaube – Frankfurt am Mein, 1955.* – S. 5].

В контексті проблеми, яка експлікується, надзвичайно важливим є осмислення концептуальних підходів, ідей щодо свободи совісті, свободи релігії в ісламі. Цій проблемі релігієзнавці, правознавці, богослови приділяють значну увагу. Тим більше, як уже наголошувалося, що окремі ісламські держави, релігійні організації піддають сумніву постулат про універсальність прав людини, зокрема свободи совісті, вказуючи на те, що вона (універсальність) суперечить специфіці ісламського релігійного підґрунтя цих прав.

Головний акцент при “формулюванні” цього “підґрунтя” робиться на тому, що “ніякі цінності не мають під собою іншої основи окрім волі Бога, який створив їх”. Як наголошує відомий дослідник проблем прав людини, свободи совісті в ісламі Абдулазіз Сахедіна, священна книга мусульман Коран не може бути теоретичною базою для розгляду категорій релігійного і етичного пізнання. Разом з тим він акцентує увагу на тому, що “в Корані присутня ідея свободи совісті, пов’язана з уявленнями про всеохоплюючий промисел, який веде людство до кінцевої мети” [Див.: *Свобода совести и религии в Коране // Права человека и религия. Хрестоматия.* – М., 2001. – С. 287]. За Кораном, промисел розглядається як певний шлях, на якому і за допомогою якого здійснюється Божий задум.

“Вірування, фундаментальні права і універсальні свободи, – як наголошується в преамбулі “Каїрської декларації прав людини в Ісламі” (серпень 1990 р.), – є складовою частиною ісламської релігії” [Див.: *The Cairo Declaration on Human Rights in Islam // Twenty – Five Human Rights documents.* – Columbia University, 1994. – P. 190].

В ісламі право на вибір постає як необхідність і умова віри. Іслам проголошує, що всім людям надається свобода вибору: прийняти віру або відкинути її. Коран визнає, що, в кінцевому рахунку, віра – це справа особистого вибору: “хто хоче, хай вірує, а хто не хоче – хай не вірує” (18:29). Однак при цьому кожен має усвідомлювати наслідки свого вибору.

В Корані (2:256) чітко визначено, що “немає примусу в релігії”. Цей аят постає як основа для практичної реалізації прав людини на свободу совісті і свободу віросповідання.

Основні права і свободи людини в їх ісламській інтерпретації були сформульовані в уже згаданій “Каїрській декларації прав людини в Ісламі”. В ст. 10 Декларації підтверджується, що “Іслам – релігія свободи вибору” і що забороняється використання методів примусу для навернення будь-кого в іншу віру або нав’язування атеїстичних переконань” [Там само. – P. 191].

Разом з тим в Декларації наголошується, що віровідступництво, “ігнорування або порушення” обов’язків перед Богом, Божественних заповідей є тяжким гріхом.

Зауважимо, що віровідступництво в ісламі розцінюється як виклик Богу, як “реальна моральна загроза” суспільній безпеці ісламського соціуму. Тому до віровідступників проявляється нетерпимість і жорстокість.

Ісламська релігія наголошує на толерантності щодо інших релігійних традицій, зокрема християн, іудеїв. Хоча практика ісламу в цій площині оцінюється неоднозначно, і не завжди декларації щодо свободи совісті, визнання її принципів набувають реального реалізаційного змісту в ісламських державах.

Таким чином, порівняльна релігієзнавча експлікація, осмислення ідей, концептуальних, теологічних інтерпретацій, практичних кроків релігійних організацій дає змогу віднайти спільне, універсальне у цих підходах, а, відтак, шляхи зближення різних релігійних традицій з цих проблем при збереженні власної національно-духовно-культурної ідентичності.